

Мазяр О. В. Психофізіологічні чинники обдарованості у працях І. О. Сікорського / Мазяр Олег Васильович // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Видавництво «Фенікс», 2015. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 21. – С. 211-218. (ВАК)

С. 211

УДК 159.928

Мазяр Олег Васильович

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОБДАРОВАНОСТІ У ПРАЦЯХ І. О. СІКОРСЬКОГО

Проблема обдарованості на початку ХХ століття розглядалася у зв'язку з психофізіологічними чинниками розвитку особистості. У цьому питанні І. О. Сікорський обґрунтовує важливість ролі спадковості, зокрема психічної. При цьому виховання є іноді сприятливим фактором, іноді таким, який протистоїть розгортанню природних здібностей. Таким чином він наближається до ідеї неможливості звести обдарованість до психофізіологічних особливостей і розуміння їх в якості задатків. Разом із тим І. О. Сікорський надає великого значення етнопсихологічному елементу розвитку особистості, який накладає суттєві обмеження на розвиток її обдарованості. Вроджений психофізіологічний матеріал повинен розгорнутися під впливом сприятливих соціокультурних умов, риси темпераменту обдарованої особистості повинні трансформуватися у характерологічні якості. Відтак фізіологічні і психофізіологічні чинники є основою для становлення обдарованої особистості. І. О. Сікорський не поділяє поширеної на той час думки про те, що обдарованість неодмінно носить компенсаторний характер і є проявом однобічності психічного розвитку людини. Він обстоює думку про те, що обдарована особистість повинна бути розвинута всебічно. Відтак одним із шляхів розвитку обдарованості є зміни на психофізіологічному і фізіологічному рівні функціонування.

Ключові слова: структура особистості, обдарованість, спадковість, здібності, задатки, темперамент, характер.

О.В. Мазяр

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОДАРЕННОСТИ В РБОТАХ И.А. СИКОРСКОГО

Проблема одаренности в начале XX столетия рассматривается в связи с психофизиологическими факторами развития личности. В этом вопросе И.А. Сикорский обосновывает важность роли наследственности, в том числе и психической. При этом воспитание является иногда способствующим фактором, иногда противостоящим разворачиванию природных способностей. Тем самым он приближается к идее несводимости

С. 212

одаренности к психофизиологическим особенностям и пониманию их в качестве задатков. Вместе с тем И.А. Сикорский придает большое значение этнопсихологическому элементу развития личности, который накладывает существенные ограничения на развитие ее одаренности. Врожденный психофизиологический материал должен развернуться под влиянием благоприятных социокультурных условий, черты темперамента одаренной личности должны трансформироваться в характерологические качества. Следовательно, физиологические и психофизиологические факторы являются основой для становления одаренной личности. И.А. Сикорский не разделяет распространенного в то время мнения о том, что одаренность непременно носит компенсаторный характер и является проявлением односторонности психического развития человека. Он отстаивает мнение о том, что одаренная личность должна быть развита всесторонне. Поэтому одним из путей развития одаренности являются изменения на психофизиологическом и физиологическом уровне функционирования.

Ключевые слова: структура личности, одаренность, наследственность, способности, задатки, темперамент, характер.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. У вітчизняній психологічній науці І.О. Сікорський (1842-1919), професор Київського університету св. Володимира, одним із перших спробував на основі аналізу емпіричного матеріалу здійснити системний підхід до розробки проблеми обдарованості. Він намагався показати й обґрунтувати взаємозв'язок психофізіологічної специфіки обдарованих осіб й особливостей їхнього соціокультурного розвитку. Тобто він ставив задачу віднайти об'єктивні детермінанти формування обдарованості.

Психологія обдарованості починається як проблема встановлення зв'язку між психобіологічними, насамперед темпераментальними й загалом організмичними показниками розвитку особистості та її творчими досягненнями, рівнем ефективності діяльності суб'єкта.

На сучасному етапі розвитку теорії обдарованості відбуваються інтенсивні дослідження зв'язку типологічних особливостей нервової системи з особистісними характеристиками суб'єкта та успішністю виконання певного виду діяльності. Загальноприйнятим стало положення, що вікові аспекти розвитку психіки і здібностей (та обдарованості) збігаються. Типологічні особливості нервової системи, специфіка розвитку аналізаторів розглядаються в якості задатків, які лежать в основі розвитку здібності та обдарованості. Постулюється думка, що здібності не можуть вважатися вродженими, а розвиваються шляхом навчання та вправлення. Це поглиблює розуміння важливості дослідження генетичних аспектів розвитку обдарованості.

У зв'язку з цим концептуальним питанням важливо встановити історичні особливості його вирішення, оскільки відповіді дозволяють збагнути специфіку окремих традицій наукового аналізу, їхню первинну спрямованість, а відтак обмеженість, звуженість певного підходу до розробки проблеми обдарованості.

Метою статті є висвітлення й аналіз науково-психологічних поглядів І.О. Сікорського на психофізіологічні аспекти розвитку обдарованості, що були

сформульовані ним на початку XX століття у контексті полеміки щодо співвідношення психофізіологічних і соціокультурних елементів у розвитку особистості.

С. 213

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XX століття у науково-психологічних дослідженнях до психобіологічних чинників обдарованості здебільшого відносили успадкований фізіологічний та психофізіологічний матеріал [1]. Більшістю вчених спадковість вважалася домінантним чинником формування особистості. Надто це положення утвердилося в останні два десятиріччя XIX століття під впливом еволюційної психології (Г. Спенсер). У цей час виникає припущення щодо існування психічної і навіть вищої психологічної спадковості, яка розглядалася як окремий випадок загальної біологічної спадковості [5].

Разом із тим вважалось, що цей успадкований матеріал перебуває у взаємодії та навіть у безпосередній залежності від процесу соціалізації особистості. На той час розуміння їхнього співвідношення було наповнене нюансами, які не завжди логічно узгоджувалися. М. Гюйо, зокрема зазначав, що «виховання повинне допомогти спадковості, оскільки вона має прагнути до створення у надрах раси міцних покращень, і боротися з нею, оскільки вона прагне накопичити в індивідуумі властивості руйнівні, шкідливі для раси» [3, с. 6-7]. Тобто спадковість і виховання задіяні у розвитку особистості і формуванні її здібностей ніби на паритетних засадах, хоча не завжди така взаємодія набуває єдиного вектору. Їхня продуктивна взаємодія забезпечується тим, що окремі моральні елементи поведінки вже закладені спадково. Ці елементи М. Гюйо називає «моральним інстинктом», який не є статичним і спроможний змінюватися. У такий спосіб обґрунтовується ідея цілісності особистості та її обдарованості, оскільки постулюється положення, що здібності мають форму рис характеру, а ці соціально розвинуті риси містять успадковані задатки.

І.О. Скорський теж зважав на зв'язок психічної та фізіологічної субстанцій особистості. Одна з його ключових думок полягала у тому, що

психічна діяльність перебуває у тісному зв'язку зі станом фізіологічного субстрату, під яким розумілася нервова система. А. Біне і Т. Сімонє, приміром, також чималого значення у розвитку розумових здібностей відводили особливостям анатомічного і фізіологічного розвитку організму [1]. Проте І.О. Сікорський, послідовно перебуваючи на еволюційних позиціях у небездоганній редакції Ч. Дарвіна (через вплив ламаркізму), вважав, що обдарованість не в останню чергу пов'язана з тривалістю існування певного роду (феномену), що виступає надійним показником здоров'я нервової системи. Він намагався це продемонструвати при аналізі родоводу О.С. Пушкіна [6]. Вчений наголошує на тому, що «біологічна традиція» стояла в основі того, що фізичні і моральні чинники, які могли негативним чином вплинути на життєдіяльність когось із родини Пушкіних, не отримали тієї сили, яка була би спроможна зруйнувати «тверезу програму життя».

На схожих теоретичних позиціях перебував французький вчений Т. Рібо. Він вважав, що «...виховання ніколи не здійснює абсолютного впливу; воно здійснює справжній вплив лише на середні натури» [5, с. 313]. Отже, обдарованість, геніальність та інтелектуальна недорозвиненість як протилежні точки континууму розвитку особистості більшою мірою залежать від

С. 214

фактору спадковості. У цих випадках виховання здійснює мінімальний вплив. Спадковість є відчутною у крайніх випадках психічного розвитку, відтак обдарованість є більш залежною від вроджених задатків.

І.О. Сікорський виходив із гіпотези тотожності фізіологічного і психологічного ряду, а тому зв'язок психологічних феноменів з особливостями нервової системи вважав безпосереднім, прямим. Це дозволяло йому робити припущення, що психічний субстрат здатен коригувати фізіологічний, а фізіологічний субстрат, у свою чергу, змінювати психічний. Тому І.О. Сікорський виступав за одночасне удосконалення як фізіологічної природи людини, так і психічної (на той час у педагогіці відбувалося повернення до ідей всебічного виховання). При цьому обидва ряди, на його думку, перебувають під

потужним впливом соціальних чинників. Саме процес свідомого впливу на вдосконалення фізичної і психічної природи (з боку суспільства, нації, народу, держави) і вольових зусиль суб'єкта (інтрапсихічний чинник розвитку) лежать в основі обдарованості чи принаймні забезпечують її безперешкодне розгортання через розвиток здібностей.

Подібна цілісність та взаємообумовленість у психологічній науці розумілася здебільшого механістично та вульгарно-матеріалістично. Наприклад, А. Бен, услід за френологами, вважав, що здібності людей залежать від величини й особливостей будови мозку. З одного боку, він цілком прогресивно зазначає, що властивості нервової системи мають безпосередній зв'язок із феноменами душі і здібностями. З іншого боку, постулює, що сильний, великий мозок має більше нервової енергії. Відтак суб'єкти з гарною нервовою системою можуть зробити більше, ніж особи з «посередньою» нервовою системою [2].

Приблизно на таких же позиціях перебуває І.О. Сікорський, який за сучасними йому нейропсихологічними показниками (величина мозку, його структурні особливості) намагається аналізувати чинники обдарованості І.С. Тургенєва, Л. Гамбетти, Г. Гельмгольца [8]. Лише за п'ятдесят років Б.М. Теплов зробить відкриття, що слабкий тип нервової системи теж має виняткове значення для розвитку здібностей, оскільки забезпечує вищу чутливість до подразників зовнішнього світу, а відтак здатен краще встановлювати тимчасові нервові зв'язки. Саме тому, на думку Н.С. Лейтеса, діти зі своєю переважно слабкою нервовою системою є ніби більш обдарованими за дорослих (швидше засвоюють інформацію, формують навички). Щоправда, значно раніше А. Бен, А.Ф. Чемберлен також зауважували на важливості фактору чутливості для розвитку обдарованості і геніальності. І.О. Сікорський теж зауважує на тому, що нервова система видатних осіб є напрочуд чутливою, але він це пов'язує не з її слабкістю, а з досконалістю, яка забезпечує довершену діяльність аналізаторів і злагоджене здійснення психічних процесів. І.О. Сікорський це показує на рівні результатів

психофізіологічного дослідження обдарованих осіб. Зокрема, емпірично демонструє їхні індивідуальні відмінності на рівні фізіологічного функціонування (роботи серця, легенів).

«Діяльність серця в обдарованих і талановитих, – пише він, – енергійна, з ідеально вираженим ритмом – навіть у випадках хвилювання. Обидві

С. 215

судинні іннервації (тонічна і депресивна) являють кожна – сильний, чутливий і дуже рухливий апарат» [7, с. 12]. Далі І.О. Сікорський приходить до закономірного висновку: «...подібний пульс легко пристосовується до вимог хвилини і тому придатне, як службове знаряддя, і для стенічних афектів, і для розумової праці, що вимагає врівноваженої іннервації» [7, с. 13].

Ще більш чутливим показником І.О. Сікорський вважає дихання. Емпірично він встановив, що «...дихання у талановитих людей, перебуваючи у строгій залежності від дихального центру (що забезпечує правильність газового обміну), вельми чутливе і до емоцій, відповідно – виявляє у своєму процесі ті самі відношення, що й судинна іннервація» [7, с. 14].

Цікаво, що на противагу концепціям, які постулювали близькість геніальності та божевілля, І.О. Сікорський послідовно відстоював положення про антагоністичність цих психічних феноменів. Він це фіксував навіть на несвідомому фізіологічному рівні (на рівні дихання).

І.О. Сікорський, як і більшість учених кінця ХІХ століття, вважав, що темперамент, хоч і є цілковито вродженою підструктурою особистості, однак в онтогенезі здатен до змін і забезпечує формування характеру. Саме цей момент можливих сприятливих змін він вважає ключовим при формуванні обдарованості. «Оцінити значення психічних новинок і відстояти їх, поки вони ще слабкі і неміцні, – це ознака талановитості роду і передрікає можливість появи геніальної людини в надрах такого людського покоління» [6, с. 17]. Для І.О. Сікорського талановитість вимірюється здатністю суб'єкта закріпити певні новоутворення, поготів коли вони йдуть у розріз із генетичною програмою суб'єкта. Зокрема, геніальність О.С. Пушкіна вимірювалась для нього у

спроможності поета протистояти своїй фізіологічній природі в її деструктивних імпульсах.

Логіка міркувань цілого ряду вчених кінця XIX – початку XX століття полягала у тому, що характер безпосередньо виховати неможливо. Т. Рібо і Г. Спенсер роблять певну поступку виховним впливам, але вказують на їхню повільність й обмеженість. Відповідно обдарованість здебільшого є продуктом спадковості, яка здатна набувати прищвидшеної динаміки і форми під впливом соціальних чинників. І.О. Сікорський, натомість, теж визнає потужну роль спадковості, але наполягає на більшій перспективності соціокультурного чиннику розвитку особистості. Саме у відповіді на питання щодо ступеня варіабельності вродженого у взаємодії з набутих, успадкованого матеріалу – з соціальними умовами, що досить суперечливо висвітлюється вченим, полягає сутність його поглядів на проблему обдарованості. І.О. Сікорський вважає, що обдарованість вирізняє саме те, що вона сприйнятлива для міцного «утримання» вроджених позитивних рис, нечутлива до негативних впливів і до набуття необхідних позитивних якостей та їхнього подальшого закріплення в наступних поколіннях. Найбільш виразно це продемонстровано на прикладі аналізу особистості О.С. Пушкіна. І.О. Сікорський відмічає негативний вплив, який здійснює його темперамент («африканське начало»), проте водночас саме цей темпераментальний елемент сприяв гостроті його психофізіологічних реакцій, що робили його невтомним ходаком,

С. 216

плавцем, кавалеристом і гімнастом. У цій складній боротьбі й єдності неоднозначного біопсихічного і соціокультурного матеріалу визріває творча натура генія.

І.О. Сікорський вважає, що первинним в обдарованості поета був типовий «негроїдний темперамент», який заклав форму його обдарованості. Однак змістовно наповнитися обдарованість Олександра Сергійовича змогла лише внаслідок набуття шляхетних культурних елементів родини Пушкіних. У цьому питанні І.О. Сікорський прямо протистоїть Дж.Т. Ледду, який відмічає

фатальні відмінності між расами, статями і віковими категоріями на темпераментальному рівні [4]. І.О. Сікорський, аналізуючи ці якісні відмінності, не вважає їх настільки виразними та стійкими, що здатні нівелювати соціальний вплив. На його думку, темперамент у расово-національному вираженні є вельми динамічною підструктурою особистості, яка не здатна фатально визначати долю людини. Суб'єкт може «брати» з темпераменту найкраще для розвитку здібностей у певних соціальних умовах. По суті І.О. Сікорський упритул підходить до проблеми *розвитку задатків*, їх принципового незбігу зі здібностями й обдарованістю. Саме значна, а то й повна представленість задатків забезпечує найкращий розвиток здібностей та обдарованості, що правда, цей повний перелік задатків І.О. Сікорський розуміє як «загальнолюдський психізм».

Стирання расово-національних відмінностей у концепції обдарованості І.О. Сікорського – крок нетривіальний для тогочасної психологічної науки, дарма що представлений пафосно і навіть суперечливо щодо його частіше повторюваних положень про національну специфіку розвитку особистості. Але при аналізі великої кількості видатних осіб І.О. Сікорський завжди розглядає національний елемент як факультативний, а не ключовий. Можна навіть сказати, що обдарованість трактується ним передовсім як здатність здолати свою національно-расову обмеженість, здобути певну психічну гнучкість та універсальність, яка дозволяє бути більш відкритим до бачення і продукування нового. Це необхідно для того, щоби перерости свою епоху, національно-расові межі і бути прийнятим в усьому світі.

Психологічний аналіз І.О. Сікорського цілої плеяди відомих постатей показує, що визначальними для розкриття геніальності та обдарованості є не стільки надміру розвинуті задатки, скільки вольові здібності та інші особистісні якості суб'єктів, що мали суто соціальний характер розвитку. На прикладі імператора Олександра I він показав, що саме брак відповідного соціального оточення не дозволив йому увійти в російську історію в якості видатного правителя.

Висновки і подальші перспективи дослідження. У своїх останніх працях І.О. Сікорський обґрунтовує положення про те, що обдарованість має спадкові чинники, проте їхня роль не є визначальною. На відміну від багатьох своїх сучасників, вроджена схильність розглядається ним в якості задатків. Вроджений психофізіологічний матеріал, на його думку, повинен розгорнутися під впливом сприятливих соціокультурних умов. Темпераментальні риси обдарованої особистості повинні трансформуватися в характерологічні

С. 217

якості. Відтак фізіологічні і психофізіологічні чинники є основою для становлення обдарованої особистості, але вони все одно не є ключовими. І.О. Сікорський не поділяє поширеної на той час думки, що обдарованість неодмінно є проявом однобічності психічного розвитку людини. Він наполягає на тому, що обдарована особистість повинна бути розвинута всебічно. Відтак одним із шляхів розвитку обдарованості можуть бути зміни на психофізіологічному і фізіологічному рівні функціонування.

Література

1. Бине А. Методы измерения умственной одаренности. Сборник статей / А. Бине и Т. Симоне ; [Перевод А. Ельштейн] ; [Под редакцией С. Л. Рубинштейна]. – К. : Государственное Издательство Украины, 1923. – 179 с.
2. Бэн А. Об изучении характера / Александр Бэн ; перевод с английского Цитович. – С.-Петербург : Издание Заленского и Любарского, 1866. – 523 с.
3. Гюйо М. Воспитание и наследственность. Социологическое исследование / М. Гюйо ; Перевод И. Нахамкиса. – С.-Петербург : Типография Т-ва «Народная Польза», 1899. – 340 с.
4. Лэдд Дж. Т. Очерк элементарной психологии / Лэдд. Дж. Т. – СПб., 1900. – 158 с.
5. Рибо Т. Наследственность душевных свойств (психологическая наследственность) / Сочинение Т. Рибо ; [Перевод с французского О.Ф.Ф.

под редакцией Александра Черемшанского. Со 2-го вновь переделанного издания]. – С.-Петербург : Издание Карла Риккре, 1884. – 395 с.

6. Сикорский И. А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография С. В. Шульженко, 1912. – 34 с.
7. Сикорский И. А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 30 с.
8. Сикорский И. А. Душа и мозг великих людей – Гамбетты, Тургенева и Гельмгольца / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1900. – Т. 5. – С. 1-12.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Vine A. Metody izmerenija umstvennoj odarennosti. Sbornik statej / A. Vine i T. Simone ; [Perevod A. El'shtejn] ; [Pod redakciej S. L. Rubinshtejna]. – К. : Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Ukrainy, 1923. – 179 s.
2. Bjen A. Ob izuchenii haraktera / Aleksandr Bjen ; perevod s anglijskogo Citovich. – S.-Peterburg : Izdanie Zalenskogo i Ljubarskogo, 1866. – 523 s.
3. Gjujo M. Vospitanie i nasledstvennost'. Sociologicheskoe issledovanie / M. Gjujo ; Perevod I. Nahamkisa. – S.-Peterburg : Tipografija T-va «Narodnaja Pol'za», 1899. – 340 s.
4. Ljedd Dzh. T. Ocherk jelementarnoj psihologii / Ljedd. Dzh. T. – SPb., 1900. – 158 s.
5. Ribo T. Nasledstvennost' dushevnyh svojstv (psihologicheskaja nasledstvennost') / Sochinenie T. Ribo ; [Perevod s francuzskogo O.F.F. pod redakciej Aleksandra Cheremshanskogo. So 2-go vnov' peredelannogo izdanija]. – S.-Peterburg : Izdanie Karla Rikkre, 1884. – 395 s.
6. Sikorskij I. A. Antropologicheskaja i psihologicheskaja genealogija Pushkina / Prof. I. A. Sikorskij. – К. : Tipografija S. V. Shul'zhenko, 1912. – 34 s.

7. Sikorskij I. A. Darovitost' i talantlivost' v svete ob'ektivnogo issledovanija po dannym psihofiziologicheskikh korreljativov / Prof. I. A. Sikorskij. – K. : Tip. S. V. Kul'zhenko, 1912. – 30 s.

8. Sikorskij I. A. Dusha i mozg velikih ljudej – Gambetty, Turgeneva i Gel'mgol'ca / Prof. I. A. Sikorskij // Voprosy nervno-psihicheskoj mediciny. – 1900. – T. 5. – S. 1-12.

O.V. Maziar

PSYCHOPHYSIOLOGICAL FACTORS OF GIFTEDNESS IN THE WORKS OF I.A SIKORSKY

The problem of endowments in beginning XX of century is considered in connection with psychophysiological factors of development of the person. In I.O. Sikorsky's this question proves importance of a role of a heredity, including the mental. Thus education is sometimes the promoting factor sometimes resisting to deployment of natural abilities. Thereby it comes nearer to idea irreducibility endowments to psychophysiological features and their understanding as inclinations. At the same time I.O. Sikorsky attaches great value to an ethnopsychological element of development of the person which imposes essential restrictions on development of its endowments. Congenital psychophysiological material should be developed under the influence of favorable socio-cultural conditions, temperament traits of a gifted person should be transformed into characterological qualities. Therefore physiological and psychophysiological factors are the basis for the establishment of a gifted person. I.O. Sikorsky did not share the widespread opinion at that time that the talent certainly is compensatory in nature and is a manifestation of unilateralism of the mental development of a man. He defends the idea that the gifted personality must be developed comprehensively. So one way of the giftedness development are changes in psychophysiological and physiological level of functioning.

Key words: structure of the personality, talent, a heredity, ability, the inclinations, temperament, character.

Відомості про автора

Прізвище, ім'я, по-батькові: Мазяр Олег Васильович

Вчений ступінь: кандидат психологічних наук

Посада: доцент кафедри соціальної та практичної психології

Місце роботи: Житомирський державний університет імені Івана Франка

Вищий навчальний заклад: Житомирський державний університет імені Івана Франка

Місто: Житомир

Країна: Україна

Surname, name: Maziar Oleg

Academic degree: candidate of Psychological Sciences

The post: Professor of social and practical psychology

Workplace: Zhytomyr Ivan Franko State University

High school: Zhytomyr Ivan Franko State University

City: Zhitomir

Country: Ukraine